

Ерасыл Тұрсын М.Қозыбаев атындағы СҚМУ-дің 3-курс студенті.

Емілені тілге ыңғайлау керек

XXI ғасыр жаһандану ғасыры дегенді жиі айтып, жиі естиміз. Бұл үдерістің қазақтың да есігін қағып, табалдырығынан аттап, төріне шыққанына да біраз болды. Бұл тұста ұлттық бірегейлігімізді сақтап жаңа дәуірге нық қадам басу мәселесі өте өзекті.

Ұлттық бірегейлігіміздің өзегі -ана тіліміз Ұлт ұстазы Ахмет Байұрсынұлы "Атадан балаға мирас болып екі-ақ нәрсе қалады - бай тілі, бай жері", - деген екен Бүгінде осы тіліміздің тұнығын лайламай, байлығын бекем сақтап қалдық па деген ой еріксіз санамыздан сығалайды. Болашақ тіл маманы және қатардағы қарапайым қазақ азаматы ретінде бұл сұрақ мені де алаңдатпай қоймайды.

Бүгінгі таңда қазақ тілінде қордаланып қалған, түйінін тарқататын түйткілді мәселелердің көп екеніне оқу барысында күн санап көзім жетуде. Оларды шешудің бірден-бір жолы - қазақ жазуын латын графикасына ауыстыру болмақ деп білемін

Біздің заманымызда жаңалық-қа бейімделіп, өзгеріп, түрленіп түлей алмағандар - дамудан мақрұм қалатыны белгілі. Бұл тұста, қазақ тілінде жаңғырар сәті жетті. Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев "Болашаққа бағдар рухани жаңғыру" атты бағдарламалық мақаласында "Латыншаға көшудің терең логикасы бар. Бұл қазіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ, XXI ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктеріне байланысты", - деп атап көрсетіп, 2025 жылы қазақ тілі толық түрде латын әліпбиіне көшеді деген межені белгілеп берген-ді. Жазуымызды латыншалаудан ұлттың тілі мен руханиятының ұтылар тұсы жоқ. Қайта, тіліміздің тынысы кеңейеді.

Қазақ графикасын латынға ауыстыру мәселесі тәуелсіздіктің алғашқы таң шапағымен бірге туды. Қоғам да, ғалымдар мен зиялы қауым да бұл мәселеге үн қатып, пікір таластырып, талқылап келе жатқанына да біраз уақыт болды. Бір сөзбен айтқанда, қоғам бұл үдеріске дайын. Бүгінде елдің көпшілік бөлігі бұл бастаманы қолдаса, енді бір топ үрке қарайды. Олардың айтар негізгі уәжі - "Кирилл қарпінде жазылған бай рухани мұраларымыздан айырылып, ажырап қалуымыз мүмкін" Алайда, менің ойымша, бұл үлкен кәуіп емес. Қазақ, баласы кирилл қарпінен түбегейлі қол үзбейді. Үш туғырлы тіл саясаты негізінде орыс тілін үйрену арқылы, сәйкесінше, кирилл таңбаларын да танитын болады. Кирилл жазбасы XXI ғасырда қазақ ұлты үшін не бере алады? Таразы басына кирилл мен латын графикаларын салсақ, басымдық, сөзсіз, екіншісінің пайдасына шешіледі. Бұл ретте айта кететін жағдай, латын әліпбиіне көшуді саясиландырудың еш қажеттілігі жоқ. Әлбетте, латын қарпіне көшуден деколонизациялық ұстанымды табуға болады. Алайда, бұл таза тілдік хәм экономикалық қажеттілік Латын әліпбиіне өту арқылы, тіліміздің өзіндік болмыс бояуларын қалпына келтіреміз. Төл тіліміздегі жат дыбыстарды таңбалайтын әріптерді қысқартып, сол арқылы қазақ тілінің табиғи таза қалпын сақтауға мүмюндік аламыз Әріп саны 42-ден шамамен 25-ке қыс-қартылып, соңғы компьютерлік жаңалықтар мен ғапамторды еркін пайдалануға жол ашылады. Қазақ тілінің халықаралық беделі өсіп, ана тіліміздің ғылым мен білім тіліне айналуына бір табан болсын қадам жасалады. Сонымен қатар көпшілігі латын таңбаларын пайдаланатын түбі бір түркі жұртшылығымен де түрлі саладағы байланыстарымыз беки түспек. Латын әліпбиіне көшу барысында түрлі топонимикалық, антропонимикалық (есімтану) және терминологиялық мәселелерді де шешіп алсақ, нұр үстіне нұр болар еді. Бір сөзбен, латын графикасына көшу - 42 әріпті латын әріптерімен алмастыра салу емес, тілімізді жат ережелер мен белгілерден тазарту, емілені қазақ тіліне бейімдеу. Осы тұста графиканы дұрыс таңдау мәселесі алдымыздан кесе-көлденең шығады. Бүгінде ғаламторды аша қалсаңыз, самсап тұрған не бір нұсқаларды көруге болады. Бірі латын

әріптерін әртүрлі ноқаттармен (диакриттік белгілер), құйрықшалармен әрлесе, енді бірі қаріптерді бір-бірімен қосақтап қазақ тіліне тән дыбыстарды беруге әрекеттенген. Бұл тұста Ахмет Байтұрсынұлының "Дұрыс еміле мен қате емілені айыруға менің ойымша былай қарау керек шығар тіл табиғатына қарай емілені ыңғайлау ма? Жоқ еміле түріне қарай тілді ыңғайлау ма? Мен ойлаймың еміле - жазу үшін шығарған нәрсе, жазу - тіл үшін шығарған нәрсе. Олай болса, тілді бұзып емілеге ыңғайлау емес, емілені тілге ыңғайлау керек", - деген орынды сөз орамдары ойға оралады.

Шынымен-ақ, қабылданатын нұсқа - қазақ тілінің ерекшелікте-рі мен ережелері непзінде жа-салса, құба-құп Қисық таяқтың түзу көлеңкесі болмайтындай, қа-зірп кирилл жазбасы қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктерін толық түрде жеткізе алмайды. Дәл сол жүйе бойынша латын қарпін де қабыл етсек, одан пайда не?" Сол себептен ендіп әліпбиді аса ыждағаттылықпен, сақтықпен таңдаған жөн. Әрі ол экономикалық, техникалық тұрғыдан да қолайлы болса игі. Осы тұрғыдан, менің ойымша, қазақтың жаңа жазбасы латынның 25 таңбасына негізделіп істелсе, тура болмақ. Әрі бұл әліппе ешбір ноқат-нүктелерсіз, артық белгілерден ада болуы да маңызды. Қазақтың барлық дыбыстарын таңбалауда бұл кемдік етеді деп ойлаушылар да бар. Асылында олай емес. Астымыздағы атымызды алты ай іздемей-ақ, аға буын ғалым ағалардың сілтеген жолымен жүріп дамудың даңғылына түсу-оңайдың оңайы деп ойлаймын. Бұл тұрғыда Ахмет Байтұрсынұлының араб жазуын қазақ тілінің заңдылығына бағындырып, тілдік ерекшеліке сәйкес реформалаған тәжірибесін қолдануға болады деген пікірдемін. Қазақ тілінің өзге тілден өзгешелігі - сингорманизм заңдылығының болуында. Қазақ тілінің төл сөздері не бірыңғай жуаң не бірыңғай жіңішке айтылады. А Байтұрсынұлы осы ерекшелікті негізге ала отырып, сынар дауыстыларды бір әріппен таңбалады, тек оларды дәйекше (һәмзе "*") арқылы ажыратқан болатын. Мысалы, "орыс, өріс" сөздерінің жазылуы келесіндей болады. Орыс - өріс ('орыс) Немесе, "екінші" деген сөз. Ахмет Байтұрсынұлының жазбасында "екіні деп жазылғанымен, автоматты түрде "екінші" деп оқылады, себебі сөз: басындағы "Е" жіңішке дауысты сәйкесінше, келесі буындардағы "Ы" да жіңішке "І" болып оқылады. Бұл тәжірибені қазақ, латын әліп биіне де қолдануға әбден бола тындай. Солай болған жағдайда; бізге бар болғаны латынның 25 әрпі жеткілікті. А Байтұрсынұлының дәйекше-һәмзесінің функциясын ағылшын тіліндегі апос троф атқара алады. Әрі ол тек сөз басында қойылып, қалған буындарға да тікелей әсер етеді. Мысалы 'imit (үміт), imit (ұмыт тоғ (төр), тоғ (тор) "Қ-к, г-ғ" мәсе лесі дәл осылай. Қазақ тілінде "Қ", "Ғ" дыбыстары тек жуа буынды сөздерді құрауға қатыс алады, "К", "Г" сәйкесінше, жіңішке. Мысалы, латын жазбасында "кагакат" автоматты түрде қар; қат болып оқылады (каракат емес), "kese" кесе болып (қес емес) өздігінен оқыла береді. Бұларды қалған жағдайда дәйеки арқылы ажыратуға болады 'к (көл), kol (қол), дип (ғұн), 'диі (гүл "Ш" дыбысын латынның "С қарпімен таңбалау қажет. Оның да өз ұтымды тұстары бар.

Біріншіден, 1929 жылғы латын графикасында С әрпі Ш дыбысын таңбалаған екіншіден, бұл түркі тектес туыстас тілдердің жазбсын қазақ графикасына жақындастырып, түсінікті етеді. "У» әрпі орфоэпия негізінде iw, um (уу ҰУ, ҮУ) болып жазылады. Мысалы жу - jiw, беру – Beгіw. И әрпі де айтылым ережесіне сай iу (ый,ій) болып жазбадан көрініс тапақ. Мысалы киім - 'kiuim, жиырма – jirma. Осы орайда, латін әліпбиінен ерін үндестіпнің сақталып жазылуын қарасты қажет деп ойлаймын.

Латын графикасы - әлем өркениет жетістіктеріне жетелі тін жазба ғана емес, туған тіліміздің өресін биіктететін бірден бір құрал.